Antonio Gramsci: egy globális elmélet születése

Razmig Keucheyan

„A hatalom megszerzése érdekében az ideológiai háborúban el kell érni, hogy az alávetett osztályok kikerülhessenek az uralkodó ideológia befolyása alól…" A fasiszták börtönében a harmincas évek elején írt elemzéseket nagyon gyakran idézik, már szinte elkoptatják, bár igazából ritkán olvassák. Pedig ma újra meglepően aktuálisak. Európától Indián át Latin-Amerikáig mindenütt gazdagítják és megtermékenyítik a kritikai gondolkodást.

Miért van az, hogy ami lehetséges volt 1917-ben Oroszországban, vagyis a munkásforradalom, mindenhol máshol elbukott? Miért szenvedett vereséget akkoriban a munkásmozgalom minden más országban, Németországban, Magyarországon vagy éppen a torinói munkástanácsok Olaszországában, ahol 1919 és 1920 között az északi munkások hónapokon át ellenőrzésük alatt tartották a gyárakat?

Ez a kérdés a kiindulópontja Antonio Gramsci híres *Börtönfüzetei*nek[1]. Gramsci fiatal forradalmárként az első lépéseket éppen a torinói mozgalomban tette meg. A bukás utáni években írt mű, amely a huszadik század egyik politikai alapműve lett, éppen ezzel a kérdéssel foglalkozik: mély elemzés ez az európai forradalmakról és arról, hogy hogyan léphet túl a munkásmozgalom a húszas-harmincas évek nagy vereségein. Háromnegyed évszázaddal a szerző halála után a mű még mindig megszólítja azokat, akik továbbra sem tettek le arról, hogy egy másfajta világ lehetőségéről gondolkodjanak.

Meglepő módon a mű azokhoz is szól, akik éppen azért harcolnak, hogy ez a másfajta világ soha se jöjjön el. „Végeredményben osztom én is Gramsci elemzésének igazságát: a hatalmi harc az eszmék mezején dől el. Ez az első alkalom, hogy egy jobboldali politikus vállalja ezt a harcot"[2] – jelentette ki Nicolas Sarkozy néhány nappal a 2007-es elnökválasztások első fordulója előtt. A *Börtönfüzetek* szélsőjobboldali kisajátítása – példa erre többek között Patrick Buisson, Sarkozy egyik közeli tanácsadója – valójában nem igazi újdonság. Központi referencia Alain de Benoist, az Új Jobboldal egyik vezető teoretikusa számára is, aki a saját kulturális harcát „jobboldali gramscizmusnak[3]" nevezi. Ez a váratlan és alapvetően hűtlen Gramsci-értelmezés persze nem akadályozta meg, hogy a huszadik században a legkülönfélébb irányzatokhoz tartozó forradalmárok gyümölcsöző értelmezéseikben hasznosítsák Gramsci gondolatait.

Hogy a forradalom lehetséges volt Oroszországban, de lehetetlen Nyugat-Európában, Gramsci meglátása szerint az állam és a civil társadalom másfajta természetének volt köszönhető. A cári Oroszországban a hatalom teljessége az állam kezében volt, a civil társadalom – ide értve a pártokat, a szakszervezeteket, a vállalatokat, a sajtót, az egyesületeket – rendkívül fejletlen volt. Egy ilyen társadalomban megragadni a hatalmat, ahogy a bolsevikok tették, mindenekelőtt az államhatalom megszerzését jelentette: a hadseregét, az államigazgatásét, a rendőrségét, az igazságszolgáltatásét. Aki birtokolja az államhatalmat, az könnyen maga alá gyűrheti az embrionális állapotban levő civil társadalmat is. Természetszerűleg a gondok éppen akkor kezdődnek, amikor az államhatalom birtokunkba kerül: a polgárháború, a termelés újraindításának kérdései, a munkásosztály és a parasztság közti viszony kényes kérdései.

Ezzel szemben Nyugat-Európában a civil társadalom gazdag és kiterjedt volt. Az ipari forradalom hatására ez a társadalom leginkább a termelés köré szerveződött. Ezáltal komoly hatalma volt, így egy sikeres forradalomhoz meg kellett szerezni az irányítást a civil társadalomban is. A problémát az okozta, hogy ez lehetetlennek bizonyult az államhatalom megszerzésekor alkalmazott eszközökkel. A nyugati társadalmi változások emiatt nem követhették az orosz példát. De mindez távolról sem jelentette azt, hogy a nyugat-európai

forradalom lehetetlen lett volna: egy hosszú távú „állóháborúra” azonban be kellett rendezkedni.

A peronizmustól az alávetettekig

Gramsci hűséges kívánt maradni az orosz forradalomhoz: maga is Lenin nagy tisztelője volt, a nagy példaképnek számtalan elismerő mondat szól a *Börtönfüzetek*ben is. Gramsci úgy értelmezte, hogy ennek az elméleti hűségnek a gyakorlati következménye az, hogy meg kell változtatni a forradalomcsinálás módszereit. Ebben a meglátásban rejlik hegemóniafogalmának kiindulópontja is. Az osztályharcnak, mondja Gramsci, magában kell immár foglalnia a kulturális küzdelmet is, fel kell tennie magának a kérdést, hogy az alávetett osztályok vajon mennyire fogadják el a forradalmat. A modern államok működésének alapja, a hegemónia támasztópillére az erő és a beleegyezés. Ha nincs meg a beleegyezés – ez jelent meg nagyon látványosan a 2011-es arab forradalmakban –, a feltételek adottak a fennálló hatalom megdöntésére.

A *Börtönfüzetek* első kiadása a negyvenes évek végén jelent meg. A kiadásért Palmiro Togliatti, az Olasz Kommunista Párt (PCI) főtitkára felelt, aki egészen a hatvanas évek elejéig szigorú felügyelete alatt tartotta elhunyt elvtársa műveinek publikációját. Ebben a korszakban Gramsci műve mindazoknak referenciául szolgált, akik szerte a világon egyszerre keresték a lehetőségét az Októberi Forradalom iránti hűségnek és az orosz viszonyoktól igen különböző társadalmi helyzethez való alkalmazkodás módjainak. Ez magyarázza Gramsci téziseinek igen gyors elterjedését világszerte és gramsciánus irányzatok létrejöttét is a legkülönbözőbb helyeken. A *Börtönfüzetek* tézisei talán az első kritikai elmélet amely teljesen globálissá vált.

Három egymástól igen távoli gramsciánus központ létrejötte illusztrálja talán a legjobban ezt a folyamatot. Argentína már a múlt század közepén egy fontos gramsciánus áramlat központjává vált, később csatlakoztak más latin-amerikai országok, Brazília, Chile és Mexikó, ahol szintén komoly közönsége alakult ki *Börtönfüzetek*nek. Argentínában elsősorban a nagyszámú olasz emigráció magyarázza Gramsci gondolatainak gyors elterjedését és népszerűségét. De mindez annak is köszönhető volt, hogy a legfontosabb Gramsci-koncepciók – mint a „hegemónia”, a „cézarizmus”, a „passzív forradalom” – kitűnően felhasználhatóak voltak egy tipikus argentin politikai jelenség, a peronizmus megértéséhez.

Általánosságban is elmondható, hogy a Gramsci által kidolgozott kategóriák alkalmasak voltak a „progresszív”, a harmadik világ „fejlődéspárti” katonai diktatúráinak elemzésére a korabeli Latin-Amerikában: Juan Domingo Peron rendszerére Argentínában, Lázaro Cardenasére Mexikóban vagy Getúlio Vargaséra Brazíliában. Ezek a rendszerek ültették át a gyakorlatba a „konzervatív modernizáció” különböző formáit, ezt a sem nem forradalmi, sem nem restaurációs szisztémát, amely általános volt a harmadik világ országaiban a huszadik században: a hatalom beindítja a modernizációt, miközben biztosítja, hogy az osztálytagozódáson alapuló éles társadalmi egyenlőtlenségek alapvetően ne változzanak meg. A *Börtönfüzetek*ben kidolgozott „passzív forradalom”-koncepció éppen ennek a kétarcú politikai folyamatnak az elméleti leírását adta meg, példaként hozva fel a tizenkilencedik századi Risorgimento, az olasz nemzetállam kialakulását. Néha ezeket a forradalmakat egy „cézár” vezette – innen a „cézarizmus” fogalma –, azaz egy olyan karizmatikus vezető, aki közvetlen kapcsolatot teremt a tömegekkel. E típus konkrét példái nem hiányoztak Latin-Amerika múltbéli és mai történetéből.

Számos gondolkodó, köztük például José Aricó, Juan Carlos Portaniero, Carlos Nelson Coutinho vagy Ernest Laclau vett részt a *Börtönfüzetek* igen innovatív feldolgozásában, amelynek hatásai már jóval túlmutattak a dél-amerikai kontinensen.[4] Magának Gramscinak a példáját követve számos fontos Gramsci-elemző vett részt tevőlegesen is a hatvanas-hetvenes években a kontinens forradalmi mozgalmaiban.

Az elnyomottak pártja

Bolygónk másik felén, Indiában az olasz gondolkodó eszméi a hatvanas években találtak otthonra, ahol a gyarmatosítás utáni állapot tanulmányozásának *(postcolonial studies)* egyik nagy referenciapontjává váltak. Ennek az eszmei áramlatnak az alapítója, a palesztin Edwar Saïd Gramscihoz fordult, hogy megtalálja az orientalizmus (azaz a Nyugat Kelet-képe) kritikájának központi fogalmait.[5] Saïd hatása alatt, de az olyan marxista brit történészek befolyására is, mint Eric Hobsbawn és E.P. Thompson, a hetvenes évekre alakult ki a posztkoloniális tanulmányok egy speciális indiai formája, az ún. alávetettek tanulmányozása, a *subaltern studies*. Ez a Ranajit Guha, Pharta Chaterjee és Dipesh Chakrabarty nevével fémjelzett áramlat közvetlenül Gramscira támaszkodik. A *subaltern*, vagyis 'alávetett' kifejezés egyébként megtalálható a 25-ös számot viselő Gramsci-füzetben, amelynek a pontos címe *A történelem margóján. A társadalmilag alávetett csoportok története*.[6] A *történelem margóján*, azaz olyan társadalmi csoportok története, amelyek nem szerepelnek a „hivatalos" történetírásban, de amelyek ha cselekvésre szánják el magukat, képesek arra, hogy felforgassák a fennálló társadalmi rendszert.

Gramsci gondolatainak áramlását a század eleji Olaszország és a hetvenes évekbeli India között elsősorban a két ország társadalmi rendszere közti hasonlóságok magyarázzák, különösen a parasztság társadalmi súlya. Gramsci egy 1926-os, közvetlenül bebörtönzése előtti tanulmányában, amely a *Néhány megfontolás a Dél-kérdéshez*[7] címet viseli, előrevetíti a létszámát tekintve kisebbségben, azonban gazdaságilag-politikailag offenzívában lévő észak-olaszországi munkásosztály és az akkoriban még nagyszámú déli parasztság szövetségét. Az indiai alávetettek éppen egy ilyen szövetséget javasoltak a saját országukban, egy másik korszakban.

Egy harmadik áramlat a geopolitikai téren találta meg elődjét a *Börtönfüzetek* szerzőjében. Ez a gondolati kör a neogramsciánus elméletet dolgozta ki a nemzetközi kapcsolatokban. Alapítója a kanadai neomarxista Robert Cox, aki a genfi Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) vezetője is volt. Kees van der Pijl, Henk Overbeek vagy Stephen Gill is ehhez az elméleti áramlathoz tartozik, főleg az egységes Európa kialakulásának történetét vizsgálta és kötötte mindezt a mai válsághoz.[8] A válságot az ő olvasatukban részben az magyarázza, hogy az európai terv sosem nyerte el az európai népek aktív beleegyezését. Márpedig ahhoz, hogy a hegemónia egy országban vagy egy kontinensen hosszútávon berendezkedjen, az kell, hogy az irányítók, a hatalmon levők meggyőzzék arról az irányítottakat, hogy a rendszer legalábbis részben az ő érdeküket is szolgálja. Másrészről már a huszadik század elejétől tanúi lehettük az amerikai és az európai elitek egyre fokozódó összefonódásának. Ez azzal is együtt járt, hogy az európai egységesülési folyamat felépítése az amerikai nagyhatalmi érdekeknek volt alávetve, és nem sikerült igazi, önálló európai politikai programot megalkotni.

Gramsci, az elmúlt évszázad egyik legfontosabb gondolkodója egész életében aktívan próbálta megteremteni az „elnyomottak pártját", Olaszországban és az egész világon. Részt vett a III. Internacionálé tevékenységében. Az elmélet és a gyakorlat szoros kapcsolódásának teoretikusa és cselekvő szereplője volt, ez pedig sajnálatosan ritka a mai kritikai értelmiség körében.

A szerző szociológus, oktató a Paris-IV Sorbonne egyetemen, az Antonio Gramsci válogatott írásait tartalmazó kötet (*Guerre de mouvement et guerre de position [Támadó hadviselés és állóháború],* La Fabrique, Párizs, 2012.) kiadója.

Fordította: Balázs Gábor

---

[1] Antonio Gramsci: *Cahiers de prison [Börtönfüzetek],* Gallimard, coll. „Bibliothéque de philosophie", Párizs, 1978-1992., öt kötet.

Magyarul megjelent művek: Antonio Gramsci: *Lettere dal carcere*, Einaudi, Torino, 1947. [magyar kiadás:

Levelek a börtönből, Szikra, Budapest, 1949., fordította Róna Irén), valamint *Levelek a börtönből*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974., fordította Gábor György, Zsámboki Zoltán]; Antonio Gramsci *Lettere dal carcere* című műve megjelent még Valentino Gerratana *Quaderni del carcere* (Einaudi, Torino, 1975.) című négykötetes kritikai kiadásában is.

Fordítási nehézséget jelent, hogy míg olaszul az 1947-es mű *Levelek a börtönből* címen jelent meg, a második, 1975-ös kiadás pedig *Füzetek a (quaderni) börtönből* címen, addig az 1949-es és az 1974-es magyar kiadások mindig megőrizték a *levelek* kifejezést. Bár a köztudatban a *Börtönfüzetek* kifejezés terjedt el, az internetes böngésző ad (bár mindössze öt) találatot a *Börtönlevelek* kifejezésre is.

[2] *Sarkozy: „Le vrai sujet, ce sont les valeurs” [Sarkozy: „A valódi vita az értékekről folyik”], Le Figaro*, Párizs, 2007. április 17.

[3] Lásd Pierre-André Taguieff: *Origines et métamorphoses de la nouvelle droite [Az új jobboldal eredete és átalakulása], Vingtiéme Siécle*, no 40., Párizs, 1993.

[4] Raul Borgos: *Los gramscianos argentinos [Az argentin gramsciánusok]*, Siglo XXI, Buenos Aires, 2004.

[5] Edward Said: *Orientalism [Az orientalizmus], Vintage Books, New York, 1978.*

[6] Antonio Gramsci: *Quaderno 25. Ai margini della storia. Storia dei gruppi sociali subalterni [A történelem margóján. A társadalmilag alávetett csoportok története],* 1934.

[7] Antonio Gramsci: *Alcuni temi della questione meridionale [Néhány megfontolás a Dél-kérdéshez], Lo Stato operaio* IV/1, 1930.

[8] Például Henk Overbeek, Bastiaan van Alpeldoorn szerk.:*Neoliberalism in Crisis, [Válságban a neoliberalizmus]*, Palgrave MacMillan, London, 2012.

Cimkék: politikai elemzés olaszország ideológia társadalom
